

14. Исаев А. Первый удар Сталина. 1941 год / Исаев А., Суворов В., Барятинский М. — М. : Яуза; Эксмо, 2010. — 352 с.

15. Левітас Ф. Друга світова війна: Український вимір / Левітас Ф. — К. : Наш час, 2012. — 272 с.

16. Преступные цели Гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. П. А. Шилина. — М. : Воениздат, 1987. — 301 с.

17. Рюруп Р. Война Германии против Советского Союза 1941–1945 / Рюруп Р. — Берлин : Агдоп, 1992. — 285 с.

18. Фельштинский Ю. Оглашению подлежит. СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы : [Электронный ресурс] / Фельштинский Ю. — Режим доступа : http://lib.misto.kiev.ua/HISTORY/FELSHTINSKY/sssр_germany1939.txt

19. Юбершер Г. 22 июня 1941 г. в современной историографии ФРГ. К вопросу о «превентивной войне» / Г. Юбершер // Новая и новейшая история. — 1999. — № 6. — С. 59–67.

КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

С. О. Костилєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ

[Кармазіна М. Президентство: Український варіант / Кармазіна М. — К., 2007. — 367 с.]

Проблема інституалізації влади в посттоталітарних та поставторитарних державах належить до пріоритетних. Адже від її рівня залежить успішність розвитку й зміцнення в країні демократичних процесів. Саме інститут президентства став одним з перших і безпосередніх проявів змін у політичній системі України після здобуття незалежності. Саме тому наукова й суспільна актуальність теми, яку Марія Кармазіна обрала для дослідження, не викликає сумнівів.

Слід також зазначити, що ця монографія — одна з перших в Україні, присвячена проблематиці, пов'язаній з походженням, розвитком та поширенням інституту українського президентства. Особлива увага приділяється становленню, розвитку та специфіці функціонування цього інституту в період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми.

Рецензована книга складається з «Переднього слова», двох частин та «Висновків». У «Передньому слові» представлено загальний огляд проблем, які розглядаються в монографії. На питання, чому тема інституалізації влади надзвичайно важлива, авторка відповідає, що, по-перше, тільки інституціоналізована демократія є справді стійкою, стабільною чи — в

термінах сучасної науки — закріпленою демократією. І, по-друге, тільки інституціоналізована демократія, яка забезпечує реалізацію домовленостей еліт, є запорукою незворотності процесів у поставлених чи посттоталітарних країнах — убезпечення суспільства від того, щоб, як зазначав свого часу Карл Поппер, «погані чи некомпетентні правителі не могли заподіяти великої шкоди», а також поглиблення демократичних перетворень на всіх суспільних рівнях (с. 7–8).

Перша частина складається з двох розділів, кожен з яких містить по 3 параграфи. В першому розділі розглядаються література, джерела та понятійний апарат. Особливий інтерес викликає останній, адже у вітчизняній політичній науці суто методологічним питанням допоки не приділяється достатньо уваги. Зокрема, це стосується й поняття «політичні інститути», попри те, що самі інститути все частіше потрапляють у поле дослідницької уваги. У наукових і науково-публіцистичних текстах сутність поняття «політичний інститут» трактується занадто вузько, що, як справедливо відзначає авторка, в свою чергу призводить до викривленого (спотвореного) розуміння структури та специфіки політичного процесу. Намагаючись проаналізувати сутність термінів «інститут» і «політичні інститути» за різних часів та в різних народів, Марія Кармазіна робить певний історичний екскурс углиб століть від ідей Платона і стародавніх римлян аж до найсучасніших концепцій, зокрема неоконституціонального підходу до аналізу політичних інститутів. Врешті-решт авторка робить висновок, що (політичний) інститут президентства в Україні слід охарактеризувати як певні «правила гри», які встановив не тільки законодавець (тобто розглядати його не тільки як сукупність юридичних норм), адже їх в умовах пострадянського українського суспільства 1991–2004 рр. формували різноманітні політичні «гравці» (клани, приміром, чи навіть сам президент) часто, що прикметно, поза правовим шляхом (с. 39). У дослідженні авторка використовує «об'єднавчий» термін — президентство, що, на її думку, можливо, адже, як зазначалося, «правила гри» («інститут президентства») є невід'ємними від «гравця» («інституту президента») (с. 40).

Другий розділ першої частини монографії називається «Президентство: історичний та теоретичний ракурси». В ньому розглядаються поява і поширення інституту президентства в історії, особливості президентства на пострадянських теренах, складнощі, що виникають при визначенні форми правління: президентської чи напівпрезидентської республіки тощо.

Як цього й слід було очікувати, огляд появи інституту президентства авторка починає з досвіду облаштування виконавчої влади США — «першої великої демократичної республіки», за визначенням А. Токвіля. Цей досвід

виявився настільки принагідним, цілком справедливо зазначає М. Кармазіна, що в першій половині XIX ст. найближчі сусіди цієї країни вже зробили перші спроби його скопіювати (с. 65). Причинами цієї популярності стали як Американська конституція, так і слава перших американських президентів, котрі відзначилися як повагою до букви закону, так і браком прагнень до узурпації влади. В книзі наводиться красномовний приклад відмови батька-засновника США Джорджа Вашингтона, під якого вперше й було створено посаду президента, обійняти її втретє. Дуже доречним, з огляду на це, видається добраний до книги епіграф з віршів Тараса Шевченка:

*О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?*

Як свідчить дослідження М. Кармазіної, популярність президентської форми правління зросла в Європі з середини XIX ст., коли посада президента вперше з'явилася в структурах влади Швейцарії та Франції. А з закінченням Першої світової війни розгорнулося ще більш активне впровадження республіканської форми правління з інститутом президентства. Як справедливо зазначає авторка, такому ходу справ сприяли не лише блискучий демократичний досвід Сполучених Штатів, але й безпосередньо позитивний імідж 26-го і 28-го президентів США Теодора Рузвельта та Вудро Вілсона. Обидва вони виступили на початку XX ст. миротворцями, за що отримали Нобелівську премію миру. Тож один за одним президентів обирали в Європі німці, австрійці, чехи, поляки та країни Балтії. Навіть у Радянському Союзі під час підготовки Конституції СРСР у 30-х рр. активно обговорювалося запровадження в країні поста президента.

А вже після Другої світової війни президентство стало характерною рисою управління в низці європейських та азійських держав: як капіталістичних, так і соціалістичних. Невдовзі президентські форми правління з'явилися і в Африці. Авторка порушує питання: наскільки плідно й масштабно демократичний досвід США сприйняли народи світу, і відповідає: лише частково. Авторка схиляється до усталеної в західній політології думки, що президентська республіка діє ефективно тільки на «своїй батьківщині» — у США, а ось для інших держав цей «американський ефект» виявився недосяжним (с. 68). У монографії це пояснюється низкою причин. Попри все, робиться висновок, що для новопосталих демократій (країн демократичного транзиту) перехід до парламентаризму є, за визначенням Дж. Сарторі, «переходом у невідомість». Отже, розбудова напівпрезидентської форми правління, котра дає змогу діяти «в межах своїх знань, досвіду та компетенції, можна вважати оптимальною» (с. 76).

Серед основних питань, які розглядаються в цьому розділі, можна визначити проблему специфіки президентства на пострадянських теренах.

Першою такою особливістю авторка називає різний характер президентства — від демократичного до авторитарного і тоталітарного (с. 78).

Другу особливість М. Кармазіна бачить у тому, що більшість президентів у колишніх радянських республіках володіють владними повноваженнями, не санкціонованими за допомогою демократичних процедур (с. 80).

Третьою особливістю президентства в низці республік є те, що дехто з президентів здобув чи намагався здобути владу, так би мовити, в спадок. (Приклад Алієва-сина, Азербайджан) (с. 81).

Четверта особливість полягає в персоніфікації змін на території колишнього СРСР, що сприяло демократизації політичних систем, чи навпаки їх еволюції в бік авторитаризму або тоталітаризму, адже він був зумовлений безпосередньою діяльністю президентів чи кланів на чолі з ними. Класичним прикладом тут може виступати діяльність президентів Володимира Путіна та Дмитра Медведєва, спрямована на знищення всіх інститутів демократичної державності та облаштування влади на засадах авторитаризму. До того ж влада, яка загрузла в минулому, після занепаду СРСР творить для себе ілюзію імперії (с. 86).

П'ятою особливістю називається «сучасне антизахідництво» на пострадянському просторі. У цьому контексті авторка зауважує про подібне «злісне антизахідництво» — антидемократична чи антиамериканська, антинаївська, антиєвропейська і т. п. президентська риторика й дії, які створюють підходящий ґрунт для постання тоталітаризму (с. 86).

Шостою особливістю більш чи менш авторитарного президентства в нових незалежних державах вважається його міцна прив'язка до Москви, політична і, зрозуміло, економічна. Московська «пуповина», підкреслює авторка, тримала в свій спосіб лукашенківську Білорусь і кучмівську Україну тощо. Показово, що Прибалтійські держави мають з Росією якісно інші зв'язки. Авторка наводить слова президента Латвії Вайри Віке-Фрейберги, яка зазначала свого часу: «Наші відносини з Росією скидаються на спроби порозумітися двох людей із вадами слуху. За минулих чотирнадцять років у нас взагалі не було жодної офіційної зустрічі. Не обмінювалися візитами навіть міністри закордонних справ. З нашого боку до Росії їздив лише міністр культури. (...) З Росією дуже важко вести політичний діалог» (с. 87).

Сьомою особливістю авторка вбачає в сімейно-клановості президентської влади. Яскравим прикладом владарювання клану (або іронічно «сімейної демократії») на чолі з президентом є суперпрезидентська республіка Казахстан (с. 88).

Тож восьмою особливістю, пов'язаною з зовнішньополітичними проявами, авторка називає заміну міждержавних відносин на міжкланові (с. 89).

Дев'ята особливість пострадянського президентства стосується методів управління державами, серед яких першочергової ваги набрали насилля, обман, популізм. Як приклад М. Кармазіна наводить Туркменістан на чолі з С. Ніязовим. Населенню країни навіюється думка про те, що тільки мудра політика президента забезпечила врешті-решт настання для мешканців республіки «золотої доби». Насправді ця політика роздмухала культ особи президента, обмежила контакти з зовнішнім світом (шляхом цензурування інформації про події у світі, заборони супутникового і кабельного телебачення, обмеження доступу в Інтернет тощо), викликала заходи, спрямовані на знищення науки (заборона Академії наук) та закладів культури (закриття театрів опери та балету, філармонії, цирку). До країн, у яких відбувається самоізоляція внаслідок політики президента, авторка відносить і Білорусь, де вже тривалий час при владі перебуває О. Лукашенко, якого З. Бжезинський називає «примітивним диктатором» (с. 89).

Десята особливість пострадянського президентства стосується відносин влади з опозицією. Кожен з президентів має більш чи менш сильну, або відверто слабку, «недорозвинену» (як у Білорусі) опозицію, протистояння з якою намагався за жодних умов не вводити у правове поле, натомість прагнув її знищити. Як наслідок, у трьох колишніх радянських республіках — Росії, Казахстані, Киргизстані — опозиція з 1991 р. жодного разу не приходила до влади (с. 90).

І врешті, остання — одинадцята — особливість, на думку авторки, полягає в тому, що авторитарна влада зберігала повноваження не в останню чергу шляхом використання в електоральних кампаніях потужного адміністративного ресурсу, фактичної імітації виборів до органів державної влади (с. 90).

Серед основних питань, які розглядаються в другому розділі першої частини, окрему увагу привертає проблема складнощів при визначенні форми правління: президентська чи напівпрезидентська республіка. М. Кармазіна наголошує, що на зламі ХХ–ХХІ ст. в Україні з'явився одноосібний президент, однак його поява в структурі влади ускладнила для вітчизняних науковців і політиків розуміння суті правління в Україні впродовж 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. Спектр поглядів на особливості форми правління максимально широкий: Україну визначають як «президентську», «напівпрезидентську», «змішану» чи «парламентсько-президентську» та «президентсько-парламентську». Лунали думки, що в країні закріпився «авторитаризм ліберального типу» тощо. Причин таких різночитань чимало, але одну з найбільш вагомих М. Кармазіна вбачає в тому, що в Конституції Ук-

раїни президента не було закріплено за жодною з гілок влади. На думку авторки, з урахуванням західних термінологічних підходів, Україна не була парламентською республікою (за винятком короткого періоду дії Конституційного договору (з 8 червня 1995 р. до 27 липня 1996 р.) хоча б тому, що одним з критеріїв президентської республіки є той, що президент очолює виконавчу владу (як у США). Як не була вона й напівпрезидентською, в практичній площині, попри те, що, відповідно до Основного Закону України, у державі мала функціонувати саме напівпрезидентська форма правління (с. 94).

Надалі авторка докладно аналізує сутність напівпрезидентської форми правління, відзначаючи, що наразі в середовищі західних науковців немає єдиного погляду на це питання, як, відповідно, й чіткого розмежування країн з напівпрезидентською і парламентською формами правління (с. 94–95).

Підвівши такий солідний ґрунт до свого дослідження, авторка переходить у другій частині до конкретного аналізу двох українських президентств — Леоніда Кравчука й Леоніда Кучми. Їм присвячено два розділи, кожен з яких укладається в сім параграфів.

На особливу увагу заслуговує розділ «Від ідеї президентства до Кравчука-президента». В ньому йдеться про початкові кроки на шляху до розбудови інституту президентства в Україні у період проголошення незалежності. Авторка наголошує, що тоді в українському суспільстві не було повної згоди щодо ідеї запровадження інституту президентства, адже існувала думка, що це може загрожувати парламентаризмові й демократії. Тож були побоювання, що президентська влада обернеться «авторитарною диктатурою». З іншого боку, лунали заклики швидше обрати президента, бо це мало допомогти у вирішенні складної проблеми — від'єднання від московського центру (зокрема в економіці) (с. 110). Особливо за умов непослідовної політики союзного президента, обрання українського президента мало стати й стало певною противагою Москві.

Розділи II і III частини II присвячено періоду президентства Леоніда Кучми. Навіть побіжний огляд назв параграфів цих розділів дає змогу зробити висновок про доволі критичне ставлення авторки до діяльності президента: «Перші кроки «радянського адміністратора» (с. 186), «Суспільство під пресом цензури та нагляду» (с. 242), «Проблемний старт другого терміну «директора» (с. 260), «Захід чи Москва» (с. 309) тощо. А назва III розділу, попри гадану полемічність, взагалі має вигляд вироку: «“М'який” авторитаризм по-кучмівськи, або Фальшування демократії». Не дивно, що підсумком авторського аналізу стало визначення наступних 10 ознак «кучмізму»: колективне вибудовування влади, зокрема за рахунок маніпуляцій; використання виборів, референдумів тощо для фальшування процесів народ-

ного волевиявлення; демократична риторика Президента на тлі популістських гасел; використання політичних інститутів не тільки як важелів президентського управління, але й як засобу упокорення та розправи з незгодними; ігнорування Конституції і чинних законів України; нагромадження влади в руках Президента і, як наслідок цього, дублювання повноважень владних інститутів, підміни конституційних неконституційними; створення умов для функціонування на тлі багатопартійності «партії влади»; факти поправлення прав і свобод людини і громадянина України; несприйняття вільної і опозиційної думки, опозиції, як такої; невизначеність зовнішньополітичного курсу (Українська держава не наблизилася до членства в НАТО чи ЄС — бажання євроінтеграції залишилося бажанням на рівні риторики) тощо.

У висновках підсумовано головні ідеї дослідження. До позитивів роботи слід додати значний корпус розглянутої й проаналізованої в ній вітчизняної, російської та англійської літератури.

Звичайно, рецензована книга не позбавлена окремих вад. Передусім це редакційні та мовні огріхи. Трапляються в книзі й певні емоційні та суб'єктивні оцінки. Однак це не впливає на позитивне враження від монографії. Загалом видання є результатом багаторічної праці, присвячена книга надзвичайно важливій темі, має наукове й практичне значення. Написана вона гарною літературною мовою, досить легко читається. Не маємо сумнівів, що книга М. Кармазіної стане в нагоді не тільки професіоналам-політологам, але й зацікавить широке коло читачів, зокрема й викладачів гуманітарних дисциплін вищих навчальних закладів при підготовці та удосконаленні змісту навчальних програм.